

CERCETAREA ARHEOLOGICĂ SISTEMATICĂ APULUM- CETATEA ALBA CAROLINA (RAVELINUL SF. FRANCISC DE PAOLA). SECTORUL DE SUD AL AȘEZĂRII CIVILE A CASTRULUI LEGIUNII XIII GEMINA – CAMPANIA 2009

Anca TIMOFAN

Programul de cercetare arheologică sistematică a ravelinului *Sf. Francisc de Paola* contribuie la valorificarea potențialului arheologic și implicit istoric al zonei din jurul castrului legiunii XIII Gemina, în condițiile în care acest areal a fost lipsit de investigații arheologice extinse în scopul restaurării și conservării vestigiilor de epocă romană.

Numeroasele amenajări și intervenții constructive care s-au succedat începând cu perioada medievală și până în prezent, au afectat inevitabil și iremediabil în unele cazuri, clădirile romane. Acolo unde urmele acestora s-au păstrat, este necesară cercetarea și mai ales evidențierea lor prin măsuri de restaurare și conservare *in situ*, ca importante obiective ale patrimoniului arheologic național, dar și ca elemente reprezentative de identitate și realitate istorică.

Castrul Legiunii XIII Gemina și așezarea civilă (*canabae*) se află pe a doua terasă a Mureșului delimitată la vest de Dealul Mamut. Această terasă, pe care s-a ridicat ulterior fortificația bastionară de tip Vauban, este relativ plană, fiind supusă în timp numeroaselor intervenții antropice din epoca romană și până în secolul XIX. În Antichitate se poate presupune existența unui areal plan având în vedere caracteristicile constructive ale castrului roman. Zona din interiorul cetății bastionare de tip Vauban cuprinde castrul Legiunii XIII Gemina și o parte a așezării civile (sec. II-III p. Chr.).

Cercetările arheologice întreprinse în cuprinsul perimetrului vechiului castru al Legiunii XIII Gemina, deși reduse numeric și ca întindere, au reușit să ofere o imagine relativă, de ansamblu, asupra dimensiunilor, organizării și planimetriei fortificației romane. Cercetările s-au concentrat îndeosebi asupra surprinderii zidurilor și porților castrului.

În anul 1980 începe cercetarea sistematică a porții de sud a castrului *porta principalis dextra*, săpături continuate în 1986 de V. Moga (Muzeul Național al Unirii Alba Iulia), prin practicarea unei secțiuni paralele cu zidul de incintă de pe latura de sud. Au fost cercetate astfel, edificiul vechii monetării (sec. XVII-XVIII), poarta castrului și turnurile de flancare. Între

anii 1994-2003, au fost reluate cercetările sistematice ale porții, punându-se în evidență în întregime planimetria și tehnicile de construcție ale porții de sud a castrului roman care se încadrează tipologic în categoria intrărilor duble, cu pilon central, flancate de turnuri rectangulare¹.

Conservarea *in situ* și restaurarea porții sudice a castrului legiunii XIII Gemina, au început după finalizarea cercetărilor arheologice, obiectivul fiind introdus în circuitul turistic al *Traseului celor Trei Fortificații*².

Istoricul cercetărilor arheologice în aria ravelinului *Sf. Francisc de Paola* cuprinde câteva investigații efectuate în anii '60 ai secolului trecut, cu ocazia cărora au fost descoperite urme ale locuirii medievale timpurii (sec. X-XII). Au fost cercetate trei bordeie, dintre care unul a fost în întregime investigat³.

De asemenea, săpăturile arheologice executate pentru descoperirea fundațiilor Mitropoliei lui Mihai Viteazul au dus la descoperirea unor complexe medievale, dar și romane⁴.

Ravelinul *Sf. Francisc de Paola* este amplasat în partea de SSE a cetății Vauban, între bastioanele *Eugeniu de Savoia (Bethlen)* și *Sf. Ștefan (Steinvill)*, la 135 m spre sud de *porta principalis dextra* a castrului Legiunii XIII Gemina, ocupând o suprafață de cca. 8346 m² (**fig. 1**).

Construirea mării fortificații bastionare de tip Vauban în sec. XVIII, amenajarea șanțurilor cetății în cadrul sistemului de apărare, au avut ca rezultat, din nefericire, și distrugerea vestigiilor romane aflate în jurul castrului. Unele dintre elementele tipice ale fortificației, cum este și cazul ravelinului *Sf. Francisc de Paola*, au fost amenajate prin săparea unui șanț de apărare în jur, masa de pământ rămasă fiind întărită cu ziduri de cărămidă. Având la bază planul lui G. M. Visconti, comandantul general al fortificației a propus lucrări exterioare de tip contragardă terasată în zona ravelinului *Sf. Francisc de Paola*, care va fi transformat în cavalier, într-un sistem de tip lunetă cu două semiluni pe flancuri⁵.

Amplasarea ravelinului, aspectul și caracterul terenului constituie factori favorabili nu numai efectuării cercetării arheologice, dar și a valorificării turistice ulterioare prin conservarea *in situ* a vestigiilor descoperite aflate în imediata vecinătate a obiectivelor istorice prezentate în cadrul *Traseului celor Trei Fortificații*.

Din punct de vedere stratigrafic, zona ravelinului *Sf. Francisc de Paola*, este caracterizată prin prezența mai multor nivele de locuire și amenajare.

¹ Moga 2005, p. 117-122.

² <http://www.apulum.ro/ro/traseu2.htm>.

³ Anghel 1968, p. 470-471.

⁴ Informații Gheorghe Anghel și I. Șerban (jurnal de săpătură).

⁵ Goronea 2007, p. 71.

Cele mai vechi complexe și materiale arheologice aparțin perioadei timpurii a epocii bronzului⁶. Acest nivel este urmat de locuirea romană (sec. II-III p. Chr.) în această zonă de sud a castrului legiunii XIII Gemina. Ultima fază de locuire romană este suprapusă și afectată parțial de un nivel medieval timpuriu (sec. X-XII). Forma actuală a ravelinului și amenajările specifice datează din sec. XVIII-XIX, când se construiește fortificația de tip Vauban cu elementele ei specifice.

Prima campanie de cercetări arheologice sistematice în acest punct a început în toamna anului 2009, prin investigarea laturii de NV a ravelinului⁷ (**fig. 2**). Au fost practicate două secțiuni S1 și S2 cu dimensiunile de 5 x 12 m și orientarea NV-SE. Între cele două secțiuni a fost păstrat un martor de 0,50 m care ulterior a fost desființat, rezultând o singură suprafață (**fig. 3**). Adâncimea maximă de cercetare a fost de - 1,65 m / - 1,70 m.

În general tehnica și modul de organizare a săpăturii au fost raportate la obiectivele finale ale cercetării și anume restaurarea și conservarea *in situ* a vestigiilor.

Principalul complex arheologic descoperit este o clădire romană orientată VNV-ESE ale cărei ziduri s-au conturat de la - 0,40 / - 0,60 m, după îndepărtarea unui strat consistent de tegulae și cărămizi romane aparținând acoperișului prăbușit.

A fost surprinsă latura sa de SSV și câteva camere care prezintă mai multe faze de construcție prin adosarea unor ziduri. Încăperea centrală este mai mare, în interior fiind descoperite bazele din cărămizi a doi piloni rectangulari (0,50 x 0,50 x 0,30 m și 0,50 x 0,50 x 0,35 m) (**fig. 4-5**).

Zidurile ale căror elevații se păstrează parțial (înălțimea zidurilor deasupra nivelului de călcare este de 0,50-0,70 m) au fost afectate pe alocuri fie de distrugerii din perioada romană, fie de gropi medievale sau moderne. Tehnica de construcție a acestora este *opus mixtum*, asizele din blocuri de calcar și gresie verzuie legate cu mortar fiind urmate de cele din cărămizi.

Unul dintre ziduri păstrează urme de tencuială pictată policrom, iar pavimentul amenajat în camera adiacentă a fost realizat din plăci de marmură albă fixate într-un strat consistent și rezistent de *cocciopesto* (*opus signinum*) (**fig. 7**).

În exteriorul clădirii romane au fost surprinse două faze de pavaj din plăci mari de gresie verzuie sub care există straturi de amenajare din pietriș, nisip și

⁶ Ciugudean 1988, p. 15-22.

⁷ Colectivul de cercetare a fost alcătuit din: dr. Vasile Moga - responsabil științific, Anca Timofan, Gabriel Bălan - arheologi, Secția Arheologie-Cercetare a Muzeului Național al Unirii Alba Iulia; în cadrul cercetării au mai participat și numeroși masteranzi, studenți și elevi: Silviu Popa, Marius Râza, Luminița Sobaru, Daniel Tentiș, Daniel Prisecaru, Teodor Muntean, Adrian Nemeș, Daniel Bolog, Marius Hârbea, Ioan Voina, Florin Varga.

pământ (fig. 6).

Deasupra celei de a doua faze de pavaj din exterior a fost descoperit un cuptor medieval timpuriu (sec. X-XII) având dimensiunile de 0,70 x 0,75 x 0,50 m. Pentru amenajarea acestuia au fost reutilizate câteva plăci de gresie din pavajul roman, iar vatra sa prezintă urme puternice de arsură.

În colțul estic al suprafeței cercetate, la - 0,30 m, a fost descoperit un schelet de copil, orientat E-V, așezat în decubitus dorsal pe un strat de tegulae. Craniul și oasele membrelor inferioare au fost deranjate de intervențiile ulterioare.

Inventarul funerar este specific, fiind alcătuit dintr-un colan torsadat descoperit în jurul gâtului și mărgelile de forme diverse. Tipul de colier executat din trei sârme din bronz torsadate prevăzute cu sistemul de închidere din două cârlige se datează în sec. X⁸.

Materialul arheologic de epocă romană este foarte bogat constând în cantități considerabile de fragmente ceramice și oase de animale, dar și tipuri de artefacte foarte frecvent întâlnite precum ace de cusut, ace de păr, opaițe, piese de bronz dintre care amintim o fibulă în formă de T databilă în prima jumătate a sec. III p. Chr.⁹.

Materialul numismatic este bogat cuprinzând monede emise cu precădere în aceeași perioadă: sestert Antoninus Pivs (139 p. Chr.), denar Iulia Maesa (218-224 p. Chr.), denar Elagabalvs (222 p. Chr.), denar Sallustia Barbia Orbiana (225-227 p. Chr.), denar Severus Alexander (233-235 p. Chr.), denar Gordianvs III (241-243 p. Chr.), antoninian Philippvs I (244-247 p. Chr.), antoninian Cornelia Salonina (257-258 p. Chr.)¹⁰.

Au fost descoperite și numeroase fragmente de statuete de teracotă cu reprezentarea zeiței Venus (ipostaza *Pudica*). Realizarea artistică a pieselor nu este deosebită, acestea fiind produse de serie, cu rol apotropaic, simboluri ocrotitoare și aducătoare de noroc, o expresie a credințelor soldaților romani în puterea dragostei¹¹.

Pornind de la aspectele planimetrice, tehnice și stratigrafice ale clădirii descoperite, dar și pe baza caracteristicilor materialului arheologic, se poate presupune că este vorba despre o locuință romană aflată în zona civilă de la sud de castrul Legiunii XIII Gemina, databilă în prima jumătate a sec. III p. Chr. Un aspect important îl constituie orientarea clădirii care corespunde poziției castrului, latura sa de SSV fiind paralelă cu cea a castrului și cu *porta principalis dextra* situată

⁸ Dragotă *et alii* 2006, p. 313-314.

⁹ Cociș 2004, p. 150.

¹⁰ Materialul arheologic prezentat în acest articol a fost prelucrat și restaurat de Dan Anghel și Sorin Șerban în cadrul Secției de Restaurare Ceramică-Metal a Muzeului Național al Unirii Alba Iulia.

¹¹ Bărbulescu 1984, p. 102-103.

la o distanță de aproximativ 135 m.

Campania desfășurată în anul 2009 în cadrul proiectului de cercetare arheologică sistematică a ravelinului *Sf. Francisc de Paola*, a scos în evidență importanța vestigiilor romane din acest punct al sitului Apulum, dar și necesitatea conservării *in situ* a complexelor în ideea integrării și valorificării lor în cadrul unui parc arheologic¹².

Cercetarea arheologică va continua în anii următori prin deschiderea unor noi suprafețe, în scopul investigării sitului pe o arie cât mai vastă, ceea ce va face posibilă surprinderea planimetriei așezării, a tramei stradale din exteriorul castrului, dar și a sistemelor și tehnicilor de construcție utilizate. Acest proces va fi urmat de măsuri specifice de conservare primară a structurilor descoperite, dar și de restaurare și integrare turistică în cadrul complexului *Traseului celor Trei Fortificații*¹³.

În acest context, faza finală a cercetării noastre se va înscrie în rândul acestor acțiuni de valorificare turistică a vestigiilor de epocă romană de la Apulum, reprezentative atât pentru istoria citadină locală, cât și pentru urbanismul provinciei Dacia.

Apulum - Alba Carolina Citadel (St. Francis de Paola Raveline) Systematic Archaeological Research. The Southern Area of the Civil Settlement belonging to Camp Legion XIII Gemina

(Abstract)

Apulum – Alba Carolina Citadel (St. Francis de Paola Raveline) project aims to highlight the archaeological and historical potential of the area around the camp of the XIII Gemina Legion. This aims to restore and preserve the remains of the Roman period found here as, so far, no extensive archaeological investigations were undertaken in this sense.

The numerous constructive interventions that have succeeded from Medieval times until present, inevitably and irreparably affected, in some cases, the Roman buildings. Where their remains were preserved, it is necessary to mark out their research and particularly the measures of *in situ* restoration and conservation; the finds are considered to be important objectives of national archaeological heritage and representative elements of identity and historical reality.

The *St. Francis of Paola* raveline is located in the south-eastern area of the Vauban citadel between the of Eugene of Savoy (Bethlen) and St. Stephen (Steinville) bastions, 135 m south from the *porta principalis dextra* and occupying an area of about 8346 sqm (**fig. 1**).

¹² Articolul prezintă contextul general, scopul și obiectivele proiectului nostru precum și o sinteză a descoperirilor recente; prezentarea tehnică a complexelor și a materialului arheologic va fi făcută la finalul cercetării, cu ocazia publicării monografiei sitului.

¹³ Mulțumim pe această cale *Traseului celor Trei Fortificații* pentru sprijinul acordat în cadrul acestei prime campanii arheologice.

The stratigraphy of the raveline is characterized by the presence of several levels of habitation and planning. The oldest archaeological materials are from early Bronze Age period. This level is followed by Roman habitation (IInd to IIIrd Century A.D.) in the southern area of the Legion XIII Gemina camp. The last phase of Roman habitation is superimposed and partially affected by an Early Medieval layer (Xth-XIIth Century). Current form and specific arrangements of the raveline date from the eighteenth century, when the Vauban fortification was built along with its specific elements.

The first campaign of systematic archaeological research at this point began in autumn 2009, by investigating the northwest side of raveline (**fig. 2**). There were opened two sections S1 and S2 with dimensions of 5 x 12 m and NW-SE direction. Between the two sections was been kept a blank of 0,50 m which was then eliminated, resulting a single area (**fig. 3**). The maximum depth research was -1,65-1,70 m.

Technical organization of the excavation was reported to the final objectives of the research, namely the restoration and preservation *in situ* of the remains.

The main archaeological complex is a Roman building whose walls have been discovered at -0,40 to - 0,60 m depth, after removing a substantial layer of tegulae and Roman bricks belonging to the collapsed roof. It was discovered the SSV side of the building and several rooms. The central room is larger and the brick foundations of two rectangular pillars (0,50 x 0,50 x 0,30 m and 0,50 x 0,50 x 0,35 m) were found inside (**fig. 4-5**).

Walls are partial elevations and were affected in some places by the destruction of the Roman period or medieval and modern pits. Their construction technique is *opus mixtum*, with bounding courses of limestone blocks and green sandstone followed by bricks. One of the walls retains traces of painted polychrome plaster and the pavement from the adjacent room was made of white marble set in a consistent and durable layer of *cocciopesto (opus signinum)* (**fig. 7**). Two phases of paving with large plates of greenish sandstone were discovered outside the Roman building (**fig. 6**).

The Roman archaeological material is very rich consisting of considerable quantities of pottery fragments and animal bones and very commonly found types of artifacts such as sewing needles, hair pins, lamps, pieces of bronze out of which we recall a T-shaped fibula dating from the first half of the IIIrd century A.D. The numismatic material is rich, the coins are covering mainly the same period: sestertius Antoninus Pius (139 A.D.), denarius Iulia Maes (218-224 A.D.), denarius Elagabalus (222 A.D.), denarius Sallustia Barbia Orbiana (225-227 A.D.), denarius Severus Alexander (233-235 AD), denarius Gordianus III (241-243 A.D.), antoninianus Philippus I (244-247 A.D.), antoninianus Cornelia Salonina (257-258 A.D). Numerous fragments of terracotta statuettes with the representation of goddess Venus (depiction *Pudica*) were also discovered.

On account of planimetric, technical and stratigraphic issues of the building and the characteristics of the archaeological material, it can be assumed that this is a Roman house located in civilian area of the camp legion XIII Gemina, dating from the first half of the IIIrd century AD. An important aspect is the building orientation that corresponds to the position of the Roman fort.

The campaign held in 2009 in the systematic archaeological research project highlighted the importance of the Roman remains in this area of Apulum site and the need for conservation *in situ* and their integration in an archaeological park organized inside the *Route of The Three Fortifications*. In this context, the final phase of our research will include among the archaeological investigations some important actions for the touristic display of the Roman buildings representative for both local history and the urban province of Dacia.

Explanation of figures

- Fig. 1.** The location of the researched area.
Fig. 2. Overview plan of the researched area on the North Western side of the *St. Francis de Paola* raveline.
Fig. 3. The archaeological plan.
Fig. 4. The Roman building (IIIrd Century A.D.).
Fig. 5. The Roman building and the bridge between the raveline and the caponiere – southern view.
Fig. 6. Two levels of the pavement outside the Roman building.
Fig. 7. Pavement of marble slabs fixed in *cocciopesto* (*opus signinum*) and traces of painted plaster.
Fig. 8 Aspects during research.
Fig. 9 Aspects during research.

Abrevieri bibliografice

- Anghel 1968 - Gh. Anghel, „Noi descoperiri arheologice în legătură cu aşezarea feudală timpurie de la Alba Iulia”, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 469-483.
Bărbulescu 1984 - M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984.
Cociș 2004 - S. Cociș, *Fibulele din Dacia romană/The brooches from Roman Dacia*, Cluj- Napoca, 2004.
Dragotă *et alii* 2006 - A. Dragotă, S. Oța, G. T. Rustoiu, „Țipuri de colane în secolele IX-XI din spațiul intracarpatic românesc”, în *Apulum*, XLIII/1, 2006, p. 309-320.
Ciugudean 1988 - H. Ciugudean, „O aşezare din epoca timpurie a bronzului la Alba Iulia”, în *Thraco-Dacica*, IX, 1988, p. 15-22.
Goronea 2007 - T. Goronea, *Fortificația bastionară de tip Vauban de la Alba Iulia (prima jumătate a secolului al XVIII-lea)*, Alba Iulia, 2007.
Moga 2005 - V. Moga, „Castrul roman Apulum-porta principalis dextra”, în *Apulum*, XLII, 2005, p. 117-122.

Cuvinte-cheie: cercetare arheologică sistematică, restaurare, conservare *in situ*, Apulum, castru, aşezare civilă romană, ravelin.

Keywords: systematic archaeological research, restoration, *in situ* conservation, Apulum, Roman fort, Roman civil settlement, raveline.

Fig. 1. Amplasarea sectorului cercetat arheologic

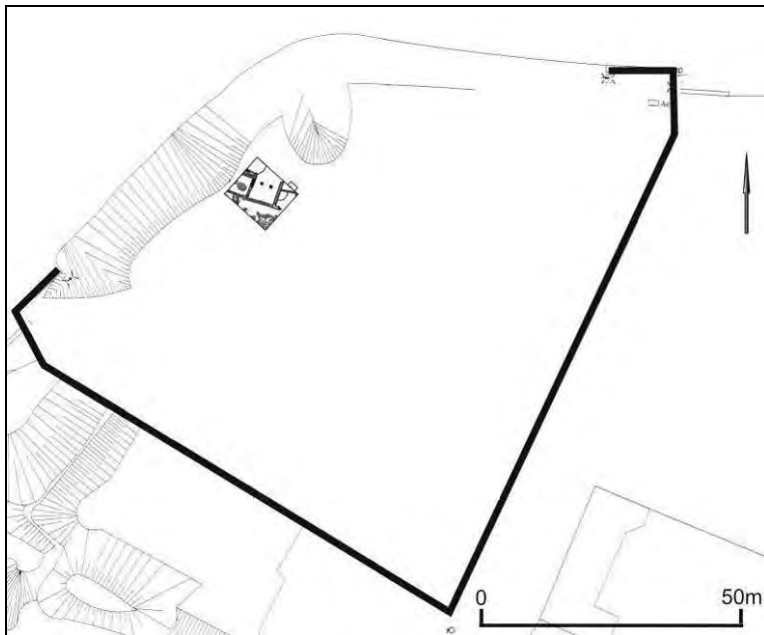

Fig. 2. Plan de ansamblu al suprafeței cercetate pe latura de nord-vest a ravelinului Sf. Francisc de Paola

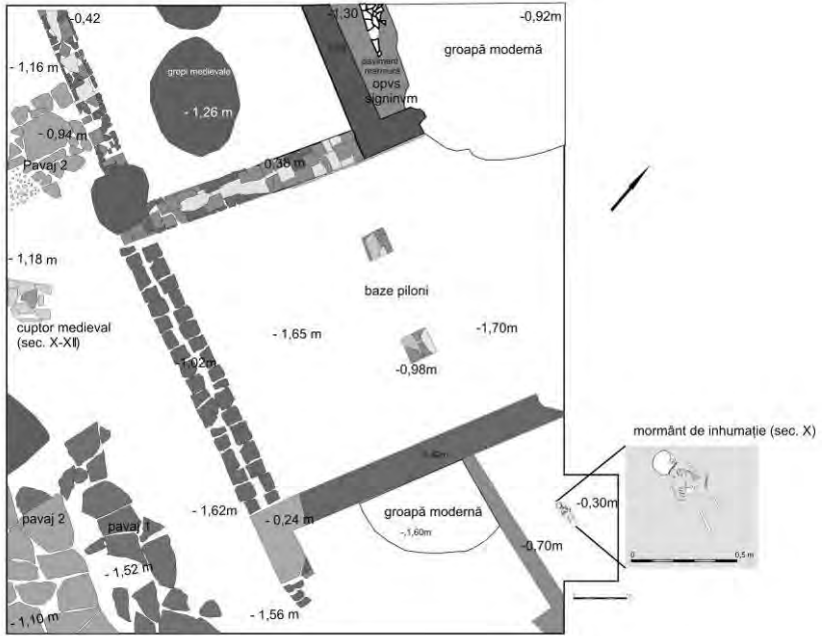

Fig. 3. Planul arheologic

Fig. 4. Clădirea romană (sec. III p. Chr.)

Fig. 5. Clădirea romană și podul dintre ravelin și caponieră – vedere dinspre sud

Fig. 6. Cele două faze ale pavajului din exteriorul clădirii romane

Fig. 7. Paviment din plăci de marmură fixate în *cocciopesto* (*opus signinum*) și urme de tencuială pictată

Fig. 8. Aspecte din timpul cercetării

Fig. 9. Aspecte din timpul cercetării